

Türk Dil Kurumu Yayınları

2. ULUSLARARASI TÜRKİYAT ARAŞTIRMALARI
BİLGİ ŞÖLENİ BİLDİRİLERİ

KÂŞGARLI MAHMUD VE DÖNEMİ

28-30 Mayıs 2008

Ankara, 2009

DİVANÜ LUGATİ'T-TÜRK İŞİĞİNDA MÜZİKAL İCRA ORTAMLARI

F.Gülay MİRZAOĞLU

Giriş

Kaşgarlı Mahmud'un Divanü Lugatî't- Türk adlı eseri ışığında, Türklerin XI. yüzyıl müzik kültürüne dair birikimleri ancak belirli bir seviyede ortaya çıkmaktadır. Bununla birlikte, elimize ulaşan bu sınırlı bilgiler, en eski dönemlere ilişkin olduğundan söz konusu alanın aydınlatılması açısından oldukça önemlidir.

Bu çalışmada, eserden hareketle müzik kültürüyle ilgili icra veya gösterim ortamlarını bütünüyle betimlemek mümkün görünmese de, eserde, müzik yapmak, çalgı adları ve icra ortamlarına ilişkin terim, deyim ve açıklayıcı bazı bilgilerden hareketle müzikal icra ortamlarına dair veriler ortaya konmaya çalışılacaktır.

Bu çalışmaya ışık tutan veriler öncelikle Besim Atalay'ın üç ciltlik *Divanü Lûgat-it Türk Tercümesi (I,II, III)* ile *Divanü Lûgat-it Türk Dizini'nin (IV)* taranması ve tarih bilgini Reşat Genç'in (1997) *Kaşgarlı Mahmud'a Göre XI. Yüzyılda Türk Dünyası* adlı eseriyle, kültür tarihçisi Bahaeddin Ögel'in *Türk Kültür Tarihine Giriş* adlı eserinin müzik kültürüne ayrılan VIII ve IX. ciltlerinin incelenmesi yöntemiyle ve Türk kültür tarihine pek çok açıdan ışık tutan bir başka temel kaynak olan *Dede Korkut Kitabı'nın* (Ergin 1994), Müzikolog M. Ragıp Gazimihal'in (1961) *Musiki Sözlüğü'nün* ve diğer bazı kaynakların katkısıyla elde edilmiştir.

Müzik terimleri

Bu terimler, çoğunlukla müzik yapmak, şarkı söylemek, taganni etmek anlamlarını taşırlar. Divan'da konuyla ilgili benzer anlamlar taşıyan tespit edebildiğimiz terimler, deyimler ve ifadeler aşağıda eserdeki açıklamalarıyla birlikte verilmiştir:

- *Köğ*: şiirin vezni, aruzu; ırın ölçüsü; ırlamakta sesin yükselip alçalışı (Atalay 1986: III, 131-3,131-5, 131-8). *Bu yr ne köğ üze ol*: Bu şiirin ölçüsü, vezni ne üzerinedir, bu şiirin tartısı ne üzerinedir (Atalay 1986: III, 131-3,131-5).
- *Köğ*: Bir şehir halkı arasında meydana çıkarak bir sene içerisinde gülünen şey, gülmece. *Bu yıl bu köğ keldi*: Bu yıl bu gülmece geldi, bu yılın bilmececi budur (Atalay 1986: III, 131-11,131-14).
- *Kögle-* : ırlamak, taganni etmek (Atalay 1986: III, 301-6; II, 255-10; III, 301-3, 301-6).
- *Er kögledi*: Adam ırladı, taganni etti (Atalay 1986: III, 301-3).
- *Köğlen-* : şarkı söylemek, ırlamak, taganni etmek. (Atalay 1986: II, 253-18, 21; 255-9; III, 131-9; IV, 356).
- *Aslı "kögledi"dir* (Atalay 1986: II, 255-9).

- *Er köglendi*: Adam şarkı söyledi, şakıdı, ırladı (Atalay 1986: II, 253-18).
- *Küğ, küy, köğ, küğ*: şarkı söylemek, terennüm etmek, ezgi veya gazel söylemek.
- *Bu yır ne üze ol?* : Bu ezgi hangi makamdadır?

Türkiye Türkçesinde ezgi ile karşıladığımız *küy, köy, kü*; Başkurt, Kazak, Kırgız ve Tatar Türkçesinde de bugün de hava/ ezgi/ makam/ ahenk anlamlarıyla mevcuttur¹.

Etnomüzikoloji araştırmalarının bazıları, Çin tarihçilerinin eski Uygur ve Balasagun musikilerinde *küy* (kök) denilen ezgilerin öneminden bahsederler. Bu araştırmalardan birinin verdiği bilgiye göre, hakanların musiki takımlarında 360 *köğ* çalınırdı ve bunların 9 adedi diğerlerinden daha üstün sayılırdı ve buna, *dokuz kök* anlamını taşıyan *yisun küğ* adı verilmekteydi (Gazimihal 1961:144).

Küy, köğ dışında, eserde şarkı söylemek anlamında *ır, ırlama, yır, yırlama*-gibi kelimeler de sıkça karşımıza çıkar. Divan'da konuyla ilgili kullanımlar aşağıda gösterilmiştir.

- *Ir*: ır, ırlama (Atalay, 1986: III, 308-3; III, 4-3).
- *Er ırladı*: Adam bir ır ırladı; bir şarkı söyledi (Atalay 1986: III, 308-17).
- *Yır*: koşma, türkü, hava, ır, musikide ırlama, gazel (Atalay 1986: II, 14-9, 135-19; III, 3-25, 3-26, 131-4, 143-4).
- *Yırla-* : şarkı, gazel söylemek; ırlamak (Atalay 1986: III, 308-19; III, 3-26, 308-17).
- *Yıragu*: çalgıcı, şarkıcı, çağırıcı (Atalay 1986: III, 36-6).

Ir / yır benzer anlamlarıyla Türk lehçelerinde bugün de mevcuttur. *Ir/yır/cır küğ, küy*, çeşitli Türk lehçelerinde aynı anlamlarda kullanılmaktadır. Başkurt Türkçesinde *yır, köy*; Tatar Türkçesinde *cır, köy*; Kazak Türkçesinde *küy, makam* ezgi, nağme, şarkı, melodi anlamını taşır.² Örneğin, Kazak Türkleri arasında *cırla-fiilin*in destan anlatmak anlamında kullanıldığı; *kobuz* ve *dombıra* eşliğinde kahramanlık ve aşk konulu destanları anlatan sanatçılara da *akın* adı yanı sıra *cırav* ve *cırşı* adı verildiği bilinmektedir (Aça 2002: 73).

Yukarıdaki kavram ve terimlere ilaveten, divanda müzik ile doğrudan ilgili olarak verilen terimlerin dışında, dolaylı bir şekilde müzikle ilgili olan bazı sözcükler de bulunmaktadır. Örneğin, ağıt karşılığında kullanılan *sıgıt* kelimesi bunlardan biridir.

- *Sıgıt*: ağlayış, ağlama (Atalay 1985: I, 356-18).
- *Sıgta-* ; *sıxta-* : ağlamak. Oğlan sıgtadı: Çocuk bağıarak ağladı (Atalay 1986: III, 275-12,14)

¹ Karşılaştırmalı Türk Lehçeleri Sözlüğü I, Ank.1991 s. 232-233, 320.

² Karşılaştırmalı Türk Lehçeleri Sözlüğü I, Ank.1991 s. 232-233, 320.

- *Sıgtaş-* ; *sıxta-* : ağlaşmak (Atalay 1986: II, 211-10).
- *Kişi kamuğ sıgtaşdı*: Bütün halk ağlaştı (Atalay 1986: II, 211-10,12).

Bu terimin, Türkiye Türkçesi ve bazı Türk lehçelerindeki karşılıkları aşağıdaki şekillerdedir.³

- *Sıgıt*; *ağıt* (Türkiye Türkçesi)
- *Ağı* (Azeri Türkçesi)
- *Mersiyə/ Märsiyä* (Başkurt, Özbek, Tatar Türkçesi)
- *Joktav* (Kazak Türkçesi)
- *Cokto, koşok* (Kırgız Türkçesi)
- *Jiğa, haza* (Uygur Türkçesi)

Eserde, benzer bir şekilde müzikle ilgili bir terim olarak tanımlanmamakla birlikte bugünkü bilgilerimizle, genellikle Türk halk müziği içinde bir uzun hava türü olarak bilinen *bozlak* ilgili olduğunu bildiğimiz⁴ sözcüklerden biri de *bozlamak* sözcüğüdür. Divan'da kullanılan *bozlamak* fiili, hem müzikal hem de edebî boyutuyla Türk müzik kültürü ve sözlü edebiyatı içinde belli bir yer tutan bir türü ifade eden *bozlak* teriminin açıklanmasında da ışık tutmaktadır. Eserde *bozlamak* ile ilgili kullanımlar aşağıda verilmektedir.

- *Bozla-*: ses vermek, bağırarak, bozlamak (Atalay 1986: III, 291-19, 22).
- *Bozladı*: titir bozladı: Dişi deve bozladı, bağırdı (Atalay 1986: III, 291-19, 20).
- *Bozlat-*: böğürtmek. (Atalay 1986, II: 341-4, 7).
- *Ol botum bozlattı*: O potuğu, deve torumunu böğürttü (II, 341-4, 7).

Çalgılar

Kubuz/kopuz: Türk müzik kültüründe en yaygın kullanılan eski bir telli çalgıdır. Türk boylarında biçim ve ad olarak çeşitlenmeleriyle var olarak günümüze kadar gelmiştir. Anadolu'da bağlama ailesinin atası kabul edilmiştir. Bu çalgıyla ilgili, eserde geçen bilgi şöyledir:

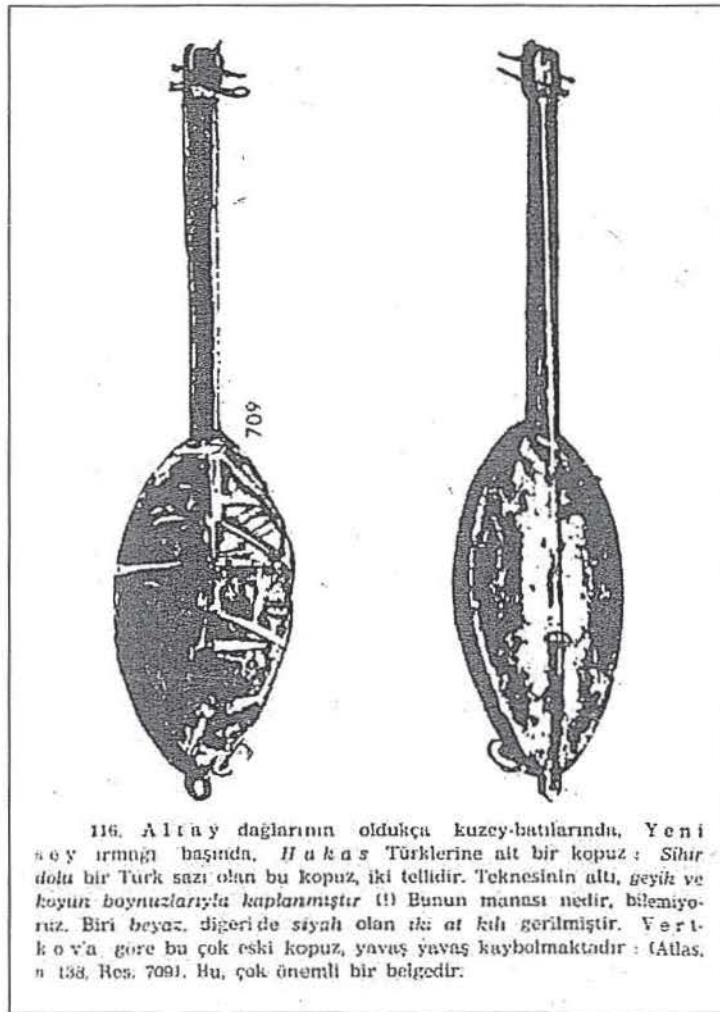
- *Kubuz*: kubuz, uda benzer bir çalgı (Atalay 1985: I, 19-14; 365-21; III, 173-2, 283-15).
- *Kubzaldı*: *kubuz kubzaldı*: Kubuz çalındı (Atalay 1986: II, 235-15).
- *Kubzaşdı*: *kızlar kubzaşdı*: Kızlar, cariyeler kubuz çalmakta yarıştılar (Atalay 1986: II, 220- 11,13).

Tarih boyunca Türklerin geleneksel çalgılarının en yaygın olarak bilinen kopuzun Türk topluluklarındaki en eski şekillerini, Bahaeddin Ögel'in *Türk Kültür Tarihine Giriş* adlı eserinin IX. cildinde yer verilen ve birçoğu Vertkov'un

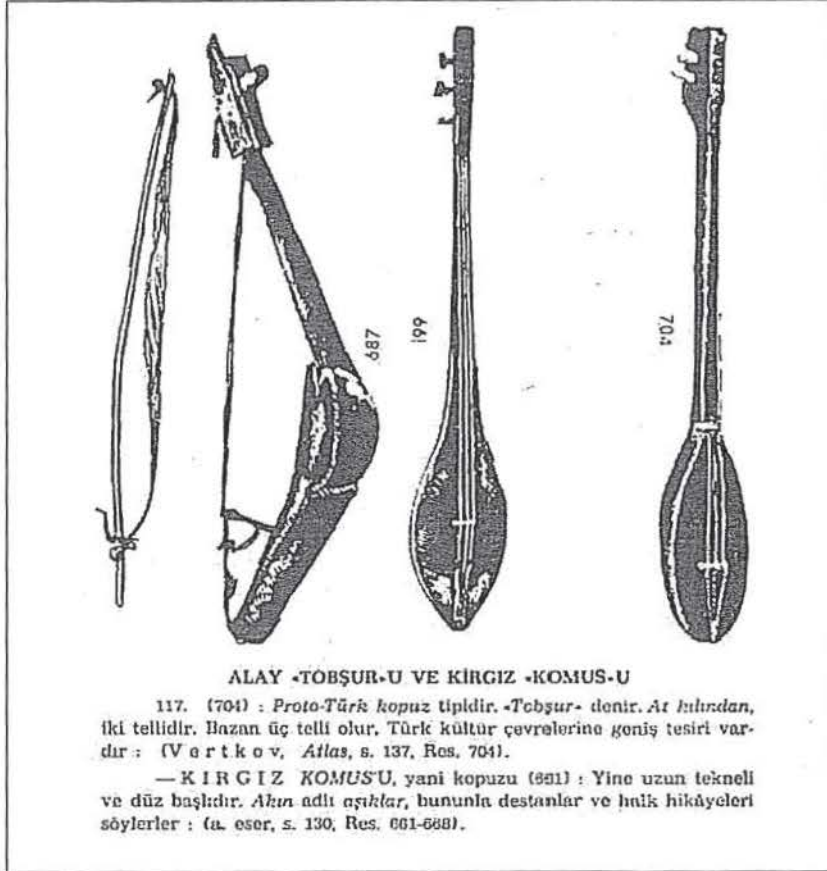
³ Karşılaştırmalı Türk Lehçeleri Sözlüğü I, Ankara.1991 s. 8-9.

⁴ Bozlak hakkında bk. F.G. Mirzaoğlu, Çukurova Bozlağı, Ankara, 2003.

Atlas'ından alınan belge niteliğindeki resimlerde görmek mümkündür. Ayrıca, bu çalgının Türk kavimleri arasındaki farklı özelliklerini ve kullanım yerlerini Ögel'in verdiği ayrıntılı bilgilerden öğrenebilmekteyiz. Ögel'in çalışmasından buraya alınan aşağıdaki resimlerin birincisinde, Altay Dağları'nın kuzeyinde eski bir Hakas kopuzu görülmekte; ikincisinde ise "Türk müzik kültürünün beşiği" kabul edilen Altaylardan bir kopuz, *tobşur*; ve Kırgız kopuzu *komus* açıklamalarıyla birlikte yer almaktadır (Ögel 1991: IX, 259-260).

Resim 1: Hakas Türklerine ait bir kopuz: "Sihir dolu bir Türk sazı".
(B. Ögel, *Türk Kültür Tarihine Giriş IX*, Ankara, 1991, s. 259)

Resim 2: Altay "tobşur"u ve Kırgız "komus"u
(B. Ögel, 1991, *Türk Kültür Tarihine Giriş IX*, Ankara, 1991, s. 260)

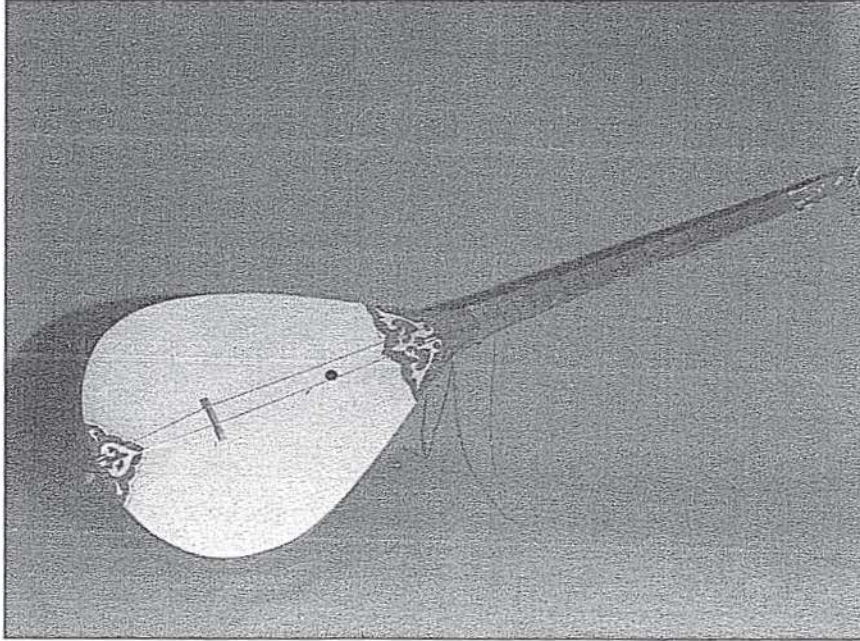
Altay Türklerinin *tobşur* adını verdikleri kopuz daha kuzeyde yaşayan Hakas ve Tuva kopuzlarının anası kabul edilmektedir. Türk toplulukları yanında *tobşuur* veya *towşuur* adlı sazların özellikle Batı Moğolları arasında da yaygın olduğu tespit edilmiştir (Ögel 1991: IX:250). *Komus*, *komis* adı verilen sazlar, sedir ağacından yapılan iki telli sazlar idiler. *Komus*'ın Kırgızlar yanında aynı zamanda Şor Türkleri arasında da yaygın olarak kullanıldığı; destanlar ve masalların bu sazın eşliğinde anlatıldığı; bunları anlatan âşıklara Şor Türkleri arasında *kayçı* ve *sarıncı* adları verildiği bilinmektedir. Kırgız kültür çevresinde ise, *komis* hem yapı hem de çalma tekniği açısından daha gelişmiş bir biçimdedir. Üç tellidir, hatta dört ve beş telli

olanları da bulunur ve böylece perde sayısı arttıkça teknik olarak da daha fazla ses çıkarmak mümkün olmaktadır. Kırgızlar arasında kopuzla icra edilen eserlerin en yaygınları Türk kültür çevrelerinde, bir tür kemençe olan *kıyak* denilen saz ile de çalınan destanlar ve halk hikâyeleridir ve bu tür müzikal icraların bütün halk tarafından daima ilgi gördükleri bilinmektedir (Ögel 1991: IX:248; 244, 245).

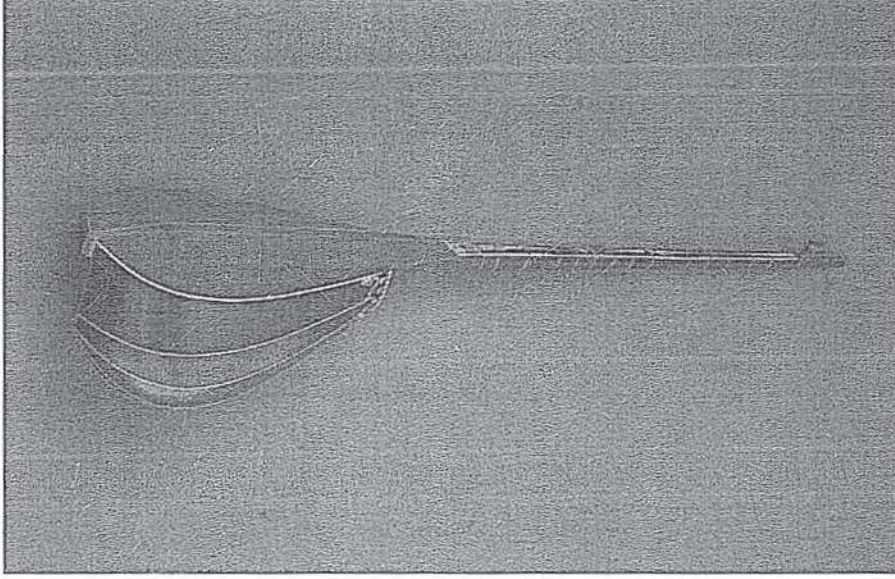

Resim 3: Kırız kopuzu, komıs

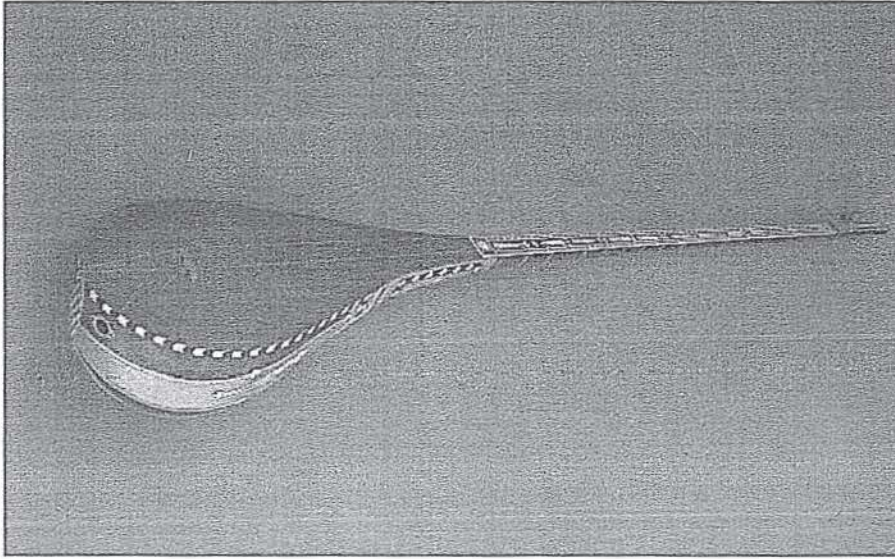
Kırgız kültür çevresiyle birçok konuda benzerlikler taşıyan Kazak Türklerinde ise Kırgızların *komus* dedikleri telli kopuza *dombra* adı verilirken, *kobız* terimi Kırgızların *kıyak* dedikleri, iki telli kemençeye benzeyen yaylı kopuz için kullanılmaktaydı. Kazak kopuzu elde edilen bilgilere göre, Türk kopuzunun en eski tiplerindedir. Vertkov'un *Atlas*'ında, yaylı sazlar içinde yaylı kemençe diyerek yer verdiği Kazak *kobız*'ı ortası oyulmuş tek bir ceviz kütüğünden yapılmıştır. Telleri burulmamış at kılından yapılır; telleri ve yayları bir demet veya bir tutam kıl gibi görünür. Din adamları, destancılar ve ozanların mırıltılı, boğuk ve sihirli bir ses vermek için çeşitli kıl bağlamaları kullandıkları bilinmektedir. Ancak, eski zamanlarda Kazakların müzikal icralarında oldukça yaygın olan bu yaylı kopuzun yerini telli kopuzun bir çeşitlemesi olan *dombra*'nın aldığı da bilinen bir olgudur (Ögel 1991: IX, 242-243). Benzer bir şekilde, Türkmen ve Özbek Türklerinin kültür çevrelerinde de kopuz, yerini *dutar* ve *dambura*, *dombra* gibi terimlerle anılan çalgılara bırakmıştır (Ögel 1991: IX, 240). Türk dünyasında, *dombıra* ve *dutar* adıyla bilinen telli sazlar da kopuzun türevlerinden kabul edilir. Aşağıda Kazak *dombırası* ile Özbek ve Türkmen *dutarı*'nın resimleri yer almaktadır:

Resim 4: Kazak dombırası

Resim 5: Özbek dutarı⁵

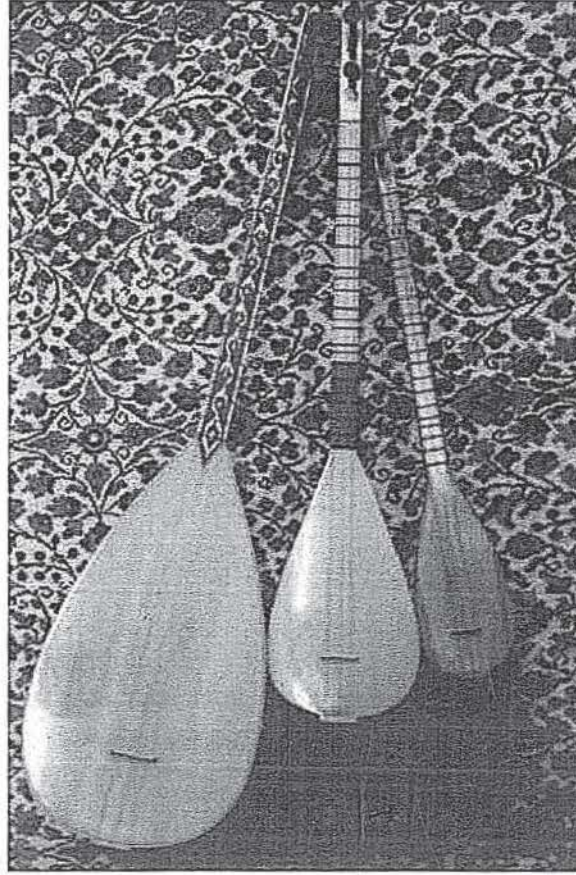

Resim 6: Türkmen dutarı⁶

⁵ www.kkk.tsk.mil.tr/...telli3.html

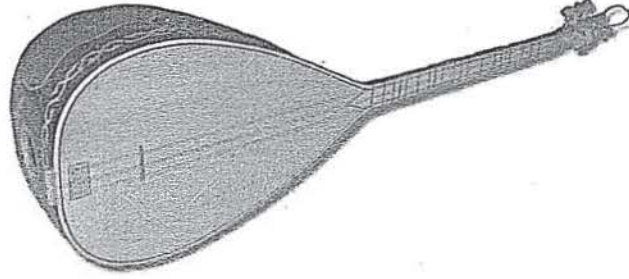
⁶ www.kkk.tsk.mil.tr/...telli3.html

Kopuz, bütün İç Asya ve Kuzey Asya Türklerinde olduğu gibi Anadolu Türklerinde de musiki alanında her şeye hükmeden temel çalgı olmuştur (Ögel 1994: 240). Bu eski Türk çalgısının Anadolu versiyonuna genel anlamda saz veya bağlama adı verilmiştir. Bağlama ailesi çalgıları çeşitli dönemlere, bölgelere, yapılarına, boyutlarına, tel ve perde sayılarına, akort türlerine, çalınış biçimlerine, aşiret ve kavimlere, hatta çalındıkları mekânlara göre adlandırılırlar ve aynı zamanda bunlar birbirinden farklı tipleri (meydan sazı, divan sazı, bağlama, bozuk, tambura, çöğür, iki telli, cura gibi); çeşitlemeleri oluşturur. Ses açısından müzikal icraya zenginlik katan bir çeşitlenmeye sahip bağlama ailesinin bilinen başlıca temsilcileri divan, tambura, cura olarak tanımlanmaktadır.

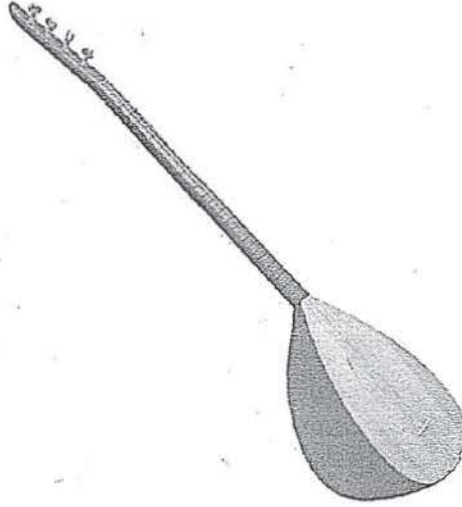

Resim 7: Anadolu'da bağlama ailesinden bir görünüm⁷

⁷ www.turkumuz.com/forum/cura-t523.htm

Resim 8 : Kısa saplı bağlama⁸

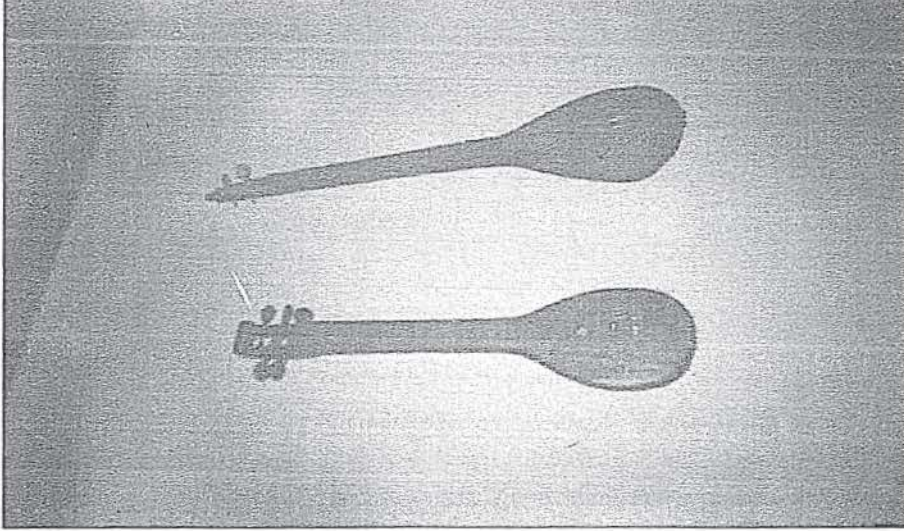
Resim 9: Uzun saplı kopuz: kolca kopuzun Anadolu'da bugünkü görünümü⁹

Türk müzik kültürü tarihi araştırmalarına bakıldığında, ozanların kopuz çeşitlerinin Türk dünyasının sınırlarını aştığı, doğudan batıya; Çin'den Avrupa'ya kadar yayıldığı ve burada Hunlar zamanından beri mevcut olduğu anlaşılmaktadır. Mahmut Ragıp Gazimihal'in verdiği bilgiye göre, ilk Macar (Huagar) saz şairlerine *kopzar* denilirdi. Bu çalgıya Macarlar *kobza* demişlerdir.¹⁰ Aşağıda yer verilen resimde *kobza* denilen çalgının bir versiyonu görülmektedir.

⁸ www.dalgicmuzik.com/Urunler.htm

⁹ www.dalgicmuzik.com/Urunler.htm

¹⁰ Bk. M. Ragıp Gazimihal, *Musiki Sözlüğü*, İstanbul 1961, "Kopuz/ Kupuz" maddesi. s. 141-142

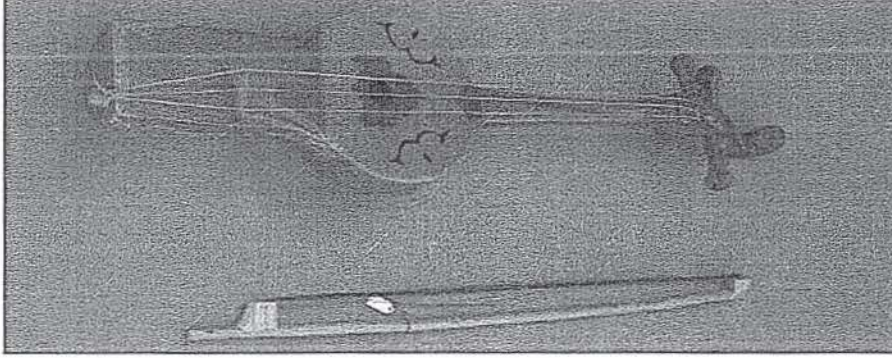

Resim 9: Macaristan-Budapeşte Etnografya Müzesi halk çalgıları koleksiyonunda bulunan Macar telli çalgısı: kobza (üstte); kopuzun bir versiyonu. (F.G.Mirzaoglu arşivi, 2005).

Kalkobuz/ Kalkopuz: Altay Dağları ve Altayların kuzeyindeki Türk kültür çevrelerinde kıl sözü, at kılından yapılmış çalgı telleri için kullanılmıştır. Bu gelenek, Radloff'un tespitine göre, daha sonra Kırgız ve Kazan çevrelerine de yayılmıştır. Yay ile çalınan iki telli eski bir çalgı olan *kalkopuz* halk arasındaki rivayetlere göre VIII. yüzyılda Korkut Ata tarafından icat edilmiştir. Yarı Şaman baksıların ve jıravların çalgısı olan *kalkobuz* XVIII. yüzyıldan itibaren ortadan kaybolmaya yüz tutmuştur. 1940'larda özel bir çabayla tekrar kullanılmaya başlamıştır (Ögel, 1991: IX, 93).

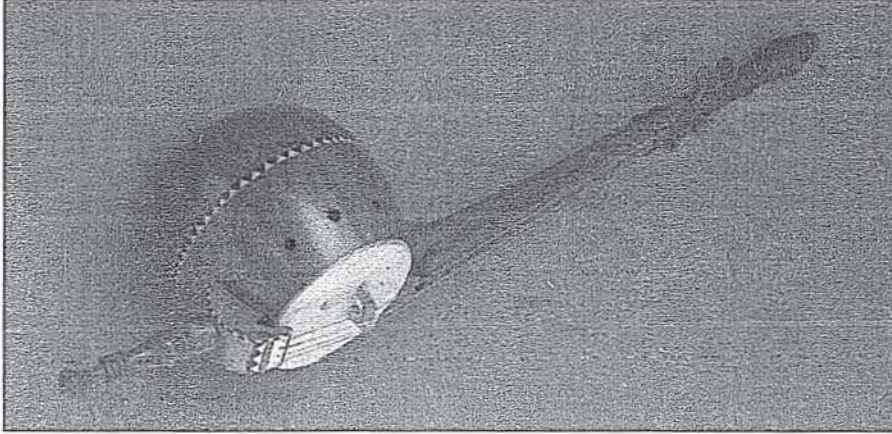
Kalkobuzun telleri at kılındandır. Teknesinin alt kısmı deri ile kaplı, üst kısmı ise açıktır. Burguluk kısmında ve teknenin üst kısmında demir parçalar ve ziller asılıdır. Demir paçaları ve ziller kobuz sallandıkça ses çıkarır. Telleri saptan 3-4 cm kadar yüksekte olup, tırnakların teması ile çalınır. Zamanla geliştirilip tel sayısı dörde çıkmış, telleri de metalden yapılmaya başlamıştır. M. Victor Beliaev¹¹ ve Bahaeddin Ögel'in araştırmalarına göre, iki kılılı kopuz veya sazlar, Türklerde kamların, şamanların dua, destan ve büyüsel uygulamalarında çok kullandıkları bir sazdı. Eski kopuz, iki at kılılı *kıyak* denilen kemençelerdi. Bu çalgılar, XIX. yüzyılda yerlerini *dombra* denilen sazlara bıraktılar (Ögel 1991: IX, 93).

¹¹ Konuyla ilgili ayrıntılı bilgi için bk. M. Victor Beliaev, *Central Asian Music*, (Ruşçadan çeviren: Mark and Greta Slobin). Middletown, Connecticut: Wesleyan University Press.

Resim 10: Kalkopuz (Kazak)¹²

Gıcak /gıcak/gicek: Kopuzun türevlerinden biri olarak kabul edilen dutara özellikle destan icrasında gıcak adı verilen çalgı eşlik eder. Örneğin, Türkmen ve Karakalpak destan geleneğinde Bahşı dutar çalarken ikinci bir kişi gıcak /gicek çalar. Ayrıca, Türkmen, Kazak, Kırgız, Karakalpak ve Özbek müziğinde *terme /terma* denilen ve doğaçlama söylenen ezgilerin seslendirilmesinde gıcak solo olarak sıkça kullanılır.¹³

Resim 11: Gıcak, gicek, kıyak¹⁴

¹² www.kkk.tsk.mil.tr/...telli3.html

¹³ Bu bilgiler, Orta Asya Türk destanları konusunda pek çok araştırması bulunan Alman Türkolog Prof. Dr. Karl Reichl ile 28.05.2008 tarihinde Ankara'da yapılan görüşme notlarından alınmıştır. Prof. Reichl'e bildiriye değerli katkılarından dolayı teşekkür ederim. Türk boylarının destan icralarında kullanılan çalgılar ve müzikal icranın çeşitli özellikleri için bk. Chadwick, N. and V. Zhirmunsky 1969; Reichl 2000: 129-150; Reichl 2002.

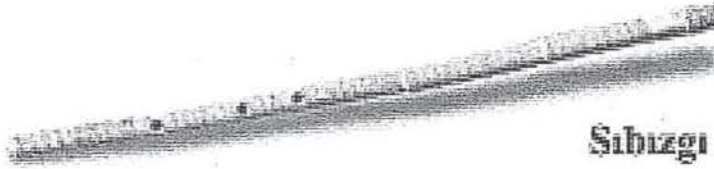
¹⁴ www.kkk.tsk.mil.tr/...telli3.html

İkeme: bir çeşit saz, kubuz gibi çalınan bir çalgı (Atalay 1985: I,137-14).

Buçı: *Buçı kopuz*; bir çeşit kubuz, iyi ses veren çok inleyen utlardan bir ut. (Atalay 1986: III, 173-2, 219-4). Bu kaz göğsü (barbat) adı verilen sazlardan bir sazdır (Atalay 1986: III, 173-1-2). Çok inleyen ut (Atalay 1986: III-3).

Sıbzıgı /sıbzıgu: *Sıbzıgı*, adlı bu çalgı Radlof'a göre, *sıbzıga*, *sıbzıga* şekillerinde Orta Çağ eserlerinde Çağatay-Türk kültür çevresinde mevcuttur. Sıbzıgı, flüt ve düdük manasındadır. Şemsiye şeklinde içi boş bir bozkır bitkisinden yapılıyordu. Kırgız-Türk kültür çevresindeki *çoor* adlı kavala benziyordu. Kazak-Türk kültür çevresinde ise *sıbzıgı dombra* ile çalınan ezgilere eşlik ediyordu. Eserde, bu üflemeli çalgı ile ilgili bilgiler aşağıdadır:

- *Ol sıbzıgu ötürdü: o düdük öttürdü.* (Atalay 1985: I, 176-7)
- *Sıbzıgu öttürdü:* Düdük öttürdü (Atalay 1985: I, 217-20).
- *Sıbzıgu ötrüldi:* Düdük öttürüldü (Atalay 1985: I, 246-24).
- *Sıbzıgu:* düdük, boru (Atalay 1985: I, 489-5).

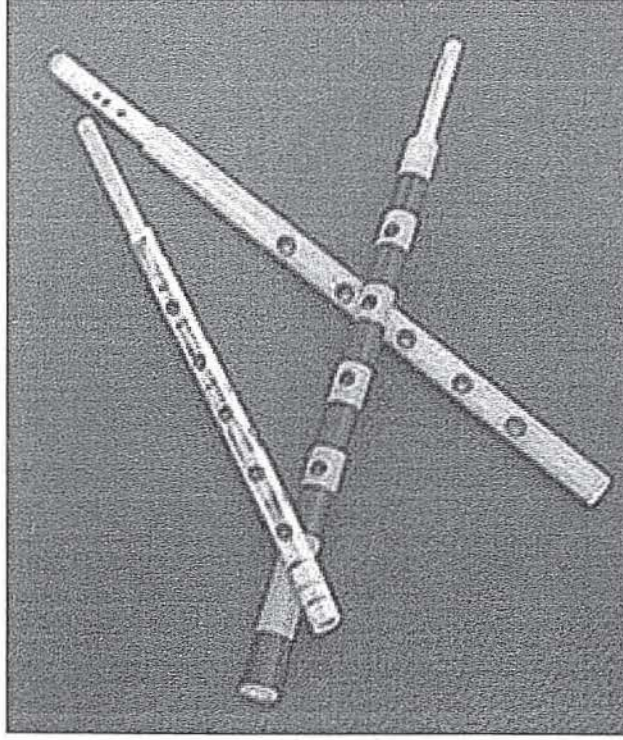

Resim 12: *sıbzıgı*, *sıbzıgu*¹⁵

Eserde verilen bilgiler ışığında Anadolu müzik kültüründe, özellikle Teke yöresi müziğinde kullanılan *sipsi* adı verilen nefesli çalgının *sıbzıgı* adlı tarihi Türk çalgısının günümüzdeki uzantısı olarak kabul edilmesi mümkün görünmektedir. Gazimihal'in verdiği bilgiye göre, İç Asya'nın en orijinal buluşu olan demet kamışlı "ağzı orgu"na, Uygurlarda *sıbzıgu*, sonraki dönemlerde *çıpçık*, Çince *şenk* veya *çeng* denmiştir. Türkistan'a komşu yerlerde bu çalgıya çok eskiden kısaca *şin* veya *muştâ-i Çinsi* (Çin muştası) denirdi. Kamışların dip yanlarında "serbest dil" hâlinde yine kamıştan birer dilcik, onların üst taraflarında da dış yüzlerden açılıp kapatılacak birer parmak deliği vardır. Dilcik çalgının en orijinal kısmıdır. Eski İstanbul'da *girift musikar* denilmiş olan bu çalgının Asya kökenli olduğu kabul edilebilir. Evliya Çelebi *sipsi* düdükten söyle bahsetmiştir: "Sağa sola çekin deyü *sipsi* düdüklere

¹⁵ www.tumata.com/enstrumanlar.aspx

çalarak ubür ederler". Gazimihal *Musiki Ansiklopedisi* adlı araştırmasının basıldığı 1961 yılında şunları anlatır: Anadolu'da çocuklar hâlâ ağaç kabuğundan bura bura ve ucuna sipsi takarak "sipsi boru" yaparlar." Ayrıca, araştırmacıya göre, Türkçe antik *borguy*, *borgu* veya *boru*, kelimesi bormak (burmak) fiiliyle ilgilidir. Çin kaynakları MÖ Türklerin ağaç kabuğunu burarak boru yaptıklarını kaydetmiştir (Gazimihal 1961:233).

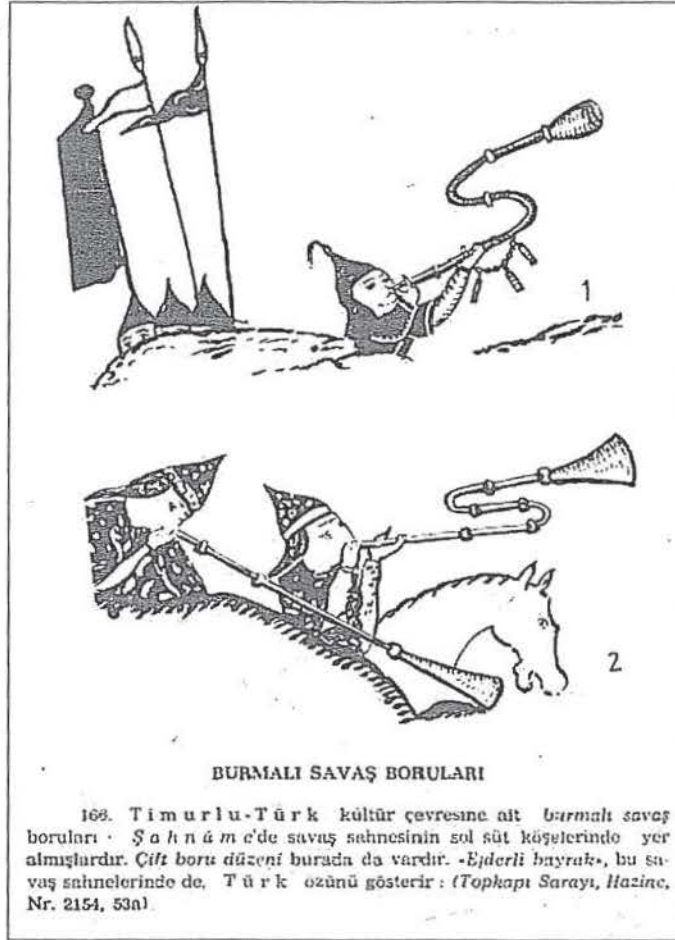
Resim 13: Sipsi: Anadolu'da özellikle Teke yöresinde kullanılan bir nefesli çalgı¹⁶

Borguy: Üflenecek öttürülen boru (Atalay 1986: III, 241-12). Türklerde davul, boru ve bayrak kağanlık sembolüydü. Örneğin Göktürkler döneminde, Çin imparatoru Göktürk kağanına davul, boru ve bayrak göndererek onun kağanlığını tanımış oluyordu. Kaşgarlı Mahmud'a göre *burguy*, *borguy* üflenerek çalınan bir borudur ancak bir düdük veya kaval benzeri bir çalgı değildir (Ögel 1991: VIII, 332). Dede Korkut Kitabı'nda gümbür gümbür davullar ve burması altın tunç borular çalındığı ifade edilir (Ergin 1994: 114). Eski Türklerde köklerini, ilk

¹⁶ www.burdur.gov.tr/bak.php?id=48

kullanımlarını görebildiğimiz Mehter geleneği Selçuklu ve Osmanlı Devleti döneminde de devam etmiştir. Bunların diğer bazı ortamlar dışında, özellikle savaşa giderken ve yine savaşın çeşitli safhalarında çalındığı bilinmektedir.¹⁷

Eserde *borguy* dışında *tümriük* (=def ve dümbelek) ve *küwrüğ* (=kös ve davul) adlı çalgılardan da bahsedilmekle birlikte, bunlar hakkında yeterli bir açıklama mevcut değildir. Ancak, bu eski Türk çalgılarıyla ilgili olarak pek çok bilgi toplanmıştır¹⁸

Resim 2: Burmalı savaş boruları ve açıklamaları
(B. Ögel, 1991, Türk Kültür Tarihine Giriş VIII, Ankara, 1991, s. 362)

¹⁷ Savaş-müzik ilişkisi için bk. Ögel 1991:VIII). Savaş boruları için ayrıca bk. 336-348. Borguy hakkında ayrıca bk. Gazimihal 1961: 41-42.

¹⁸ bk. Ögel 1991: VIII; Gazimihal 1961.

İcra ortamları: Divanü Lugati't Türk ışığında elde edebildiğimiz konuyla ilgili ipucu niteliğindeki bilgileri, müzik kültürünün tarihine dair açıklamaları veren başlıca araştırmaların verileriyle birleştirdiğimizde dönemin müzikal icra ortamları ve icra vesileleri genel nitelikleri dikkate alındığında şu gruplara ayrılır:

1. Sözlü kültürde musiki geleneği içinde cırav, akın, baksı ve ozanların (epik, lirik, dramatik) müzikal icrası: Türk kavimleri arasında başlangıçta çalgısız; sadece insan sesiyle ve resitatif (usulsüz-serbest ritimli) bir yapı özelliği gösteren terennüm tarzına dayanan destancılık geleneği¹⁹ sonraki devirlerde genellikle telli bir çalgı eşliğinde devam etmiştir. Kâşgarlı Mahmud'un Orta Asya Türk sözlü geleneklerini yansıtan eserleriyle ışık tuttuğu XI. yüzyıl ve sonraki dönemlerde destancılık geleneğinin kopuz ve kopuzun çeşitlemeleri olan komıs, dombıra, dutar gibi çalgılar eşliğinde ozanlık geleneğinin temsilcileri (cırav, akın, ozan, âşık vb.) tarafından sürdürüldüğünü kültür tarihi araştırmalarından ve destan icrasını anlatan pek çok eserden öğrenebilmekteyiz. Bu eserlerin başında şüphesiz *Dede Korkut Kitabı* gelir. Dede Korkut'un kopuz çalması ve boy boylaması -soy soylaması, daha da ötesi, kopuzun bu hikâyelerde çeşitli sahnelerde sıklıkla yer alması Türklerin ortak bir müzik geleneğine işaret eder. Hikâyelerde, Dede Korkut kopuzlu veli, uluların atası sayılmıştır. Bu bilge kişi, kopuzu ile öğerek güç veriyor, yol gösteriyor, kopuzun sihirli sesiyle toplumu yönlendiriyordu. Ayrıca, elinde kopuz taşıyan kişi "Dede Korkut hürmetine" saygı görmüştür. Kâşgarlı Mahmud'un kitabı sınırlı bilgiler de verse, en azından kopuz ve diğer bazı eski Türk çalgılarının bütün Türk kavimleri arasında varlığından ve kullanımından bize haber verir.

2. Savaş müziği (askerî müzik) icrası: Eserde yer alan çalgılar arasında özellikle *borguy* ve *kopuz(kolca kopuz)*un savaş gelenekleri içinde özel yerleri olduğu; dolayısıyla bu çalgıların Türk askerî müzik icrası içinde yer aldığı yine Dede Korkut hikâyelerinden anlaşılabilir. Kanlı Koca Oğlu Kan Turalı hikâyesinde Kan Turalı Tekür'ün kızını almak için üç canavarla güreşeceği zaman kırk yiğidi onun yenileceğini zannederek ağladığında Kan Turalı onlara şöyle seslenir: "...Mere alça kopuzum ele alın meni öğün...(Ergin 1994:190). Söz konusu hikâyelerin birçoğunda savaşa giderken bazı çalgıların çalındığını "gümbür gümbür nakaralar döğildi, burması altın tuç burılar çalındı" ifadelerinden de öğreniyoruz (Ergin 1994:114). Türklerde savaşa giderken çalınan bir diğer çalgı ise aynı zamanda bağımsızlık ve hâkimiyet sembolü olan davuldur.²⁰ Orta Asya Türk Devletlerinde davul ve boru çalınması, Selçuklu Devleti ve Osmanlı Devleti döneminde de ordunun sefere çıkması sırasında bu çalgıların *mehter* takımı

¹⁹ Ayrıntılı bilgi ve yorumlar için bk. Beliaev 1975.

²⁰ "Dede Korkut'ta Müziğin Yeri" hakkında ayrıntılı bilgi için bk. Tunakan 2001.

bütünlüğü içinde çalınması, davul-zurna geleneğinin bilinen en eski devirlere kadar gidebildiğini bize açıkça göstermektedir.²¹

3. Dinî müzik icrası. *Divanü Lugati't Türk*'te dinî müziğe ilişkin doğrudan bir veri ile karşılaşmamakla birlikte, adı verilen çalgılardan bazılarının o dönemlerin dinsel törenlerine eşlik ettiği bilinmektedir. Dualarda ve Tanrı'ya yakarışlarda kopuzun kullanıldığına dair bilgi de mevcuttur. Örneğin yarı Şaman yarı Müslüman Kırgız baksılarının dua ederken söyledikleri sözlerden bazıları şöyledir: "...tek başına *tobulgu* çalısından yaycığını yaptığım kopuzum!..." Ayrıca, çeşitli Türk kavimlerinin Şaman dualarında kopuz adının geçtiği, Şaman'ın "kutsal" ağaçtan yapılan kopuza seslendiği ve bu dualarda kopuzun kutsal bir güce sahip olduğu da bilinmektedir (İnan 2000: 282). Buna ilaveten, kopuzun dua ve dinsel törenlerde kullanılmasına örnek olarak Dede Korkut'un her hikâyede meydana çıkıp ad verirken ve dua ederken kopuz çalması da dikkat çekicidir (bk. Ergin 1994).

4. Törensel müzik icrası: Av törenlerinde, devlet törenlerinde ve geçiş törenlerinde müzik icrası gerçekleşmekteydi. Av ve işaret boruları Altay ve Kuzey Türk kavimlerinde çok yaygındı. Bu tip borularla dişi geyiğin bağırmasının taklidi yapılırdı. Böylece erkek geyikler avcılara doğru çekiliyordu. Avcı kuşlara yem vermeden önce, küçük bir davul çalınır ve böylece kuş alıştırılırdı. Avlanmaya çıkan kuş bu davulun sesini duyunca geri döner ve sahibinin eline konardı. Bu davullara *avcı kuş davulbazları* denirdi . XI. yüzyılda divanda davul, *tovil* (Atalay 1986: III, 165) biçiminde karşımıza çıkar ve bu daha çok avcıların av için saldıkları doğan kuşunu geri çağırmak için çalınan davuldur.²² Ayrıca, geçiş törenleri arasında bilhassa düğün ve nişanlarda kopuz çalınması şarkı ve gazel okunması, törensel müziğin bir başka örneğini teşkil eder.

Yukarıda ana çizgileriyle tanımlamaya çalıştığımız müzikal icra ortamları dışında, eserde müzik icra ortamının özelliklerine dair sınırlı olmakla birlikte, önemli bazı bilgilere de rastlıyoruz. Örneğin, "*Kubzaşdı: kızlar kubzaşdı: kızlar, cariyeler kubuz çalmakta yarıştılar*" (Atalay 1986: II, 220- 11,13) ifadesinden günlük yaşamda kızların, kadınların karşılıklı kopuz çaldıkları, eğlendikleri anlaşılıyor. Ögel'in tespitlerine göre, eski Türklerde kızların buldukları evde her zaman kopuz veya kıyak sesi duyulmaktaydı ki; Er Töştük destanında bir kızın kendi kopuzunu "al yanaklı, gümüş dilli" diyerek övmesi de bunun bir kanıtıdır (Ögel 1991, IX, 252). Ayrıca, yine eserde geçen *ol yır yırladı* hareketle, genelde günlük yaşamda şarkı ve gazel okumanın rastlanan bir durum olduğu belirtilebilir.

²¹ Türklerde davul ve boru çalınması ve bunların sembolik anlamları hakkında bk. Ögel 1991, 8.

²² Bk. Genç 1997:174.

Kanımcıca, bu tipte icra, törensel yaşam dışında; günlük yaşamda da müziğin yerinin açık göstergesidir.

Sonuç olarak, Kaşgarlı Mahmud'un Divanü Lügati't Türk adlı eserinde yer verilen *ır, yır, yırla-, yırığı, kıy, kög, bozla-*, gibi müzik terimleri ile kubuz, ikeme, buç, sıbızgı, borguy gibi müzik aletleriyle ilgili tanımlayıcı ancak, kısıtlı bilgiler ışığında, eski Türklerin müzik kültürünü yansıtan kaynaklar ve araştırmaların katkısıyla, o dönem Türklerinin müzik kültürüne ilişkin temel bazı özelliklerini günümüze taşımış bulunduğunu ve Orta Asya başta olmak üzere Türk Dünyası müzikal geleneklerinin eskiliğini; ancak zamanla bu geleneklerin kimi değişikliklere uğrayarak sürekliliklerini koruduklarını ifade etmek mümkün görünmektedir. Dede Korkut Kitabı'nda kolca kopuz eşliğinde düşman ile dövüşe hazırlanan yiğitlerin torunları, bugün pehlivan güreşinde davul-zurnanın çaldığı Köroğlu ezgisi eşliğinde güreşerek aynı geleneği sürdürüyorlar.

KAYNAKÇA

- AÇA, Mehmet (2002) *Kazak Türklerinin Destanları ve Destancılık Geleneği*, Konya: Kömen Yayınları, Türk Dünyası Destan Serisi 1.
- ATALAY Besim (1985), *Divanü Lûgat-it-Türk Tercümesi I*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları: 521.
- ATALAY Besim (1986), *Divanü Lûgat-it-Türk Tercümesi II*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları: 522. Türk Tarih Kurumu Basımevi.
- ATALAY Besim (1986), *Divanü Lûgat-it-Türk Tercümesi III*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları: 523. Türk Tarih Kurumu Basımevi.
- ATALAY Besim (1986), *Divanü Lûgat-it-Türk Dizini/ Endeks, IV*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları: 524. Türk Tarih Kurumu Basımevi.
- BELIAEV, M. Victor (1975), *Central Asian Music* (Ruşçadan çeviren: Mark and Greta Slobin), Middletown, Connecticut: Wesleyan University Press.
- CHADWICK, Nora and V. Zhirmunsky (1969), *Oral Epic of Central Asia*, London, New York: Cambridge University Press.
- ERGİN, Muharrem (1994), *Dede Korkut Kitabı I, Giriş-Metin-Faksimile*, Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi, Türk Dil Kurumu Yayınları: 169.
- GAZİMİHAL, Mahmut R. (1961), *Musiki Sözlüğü*, İstanbul: Millî Eğitim Basımevi.
- GENÇ, Reşat (1997), *Kaşgarlı Mahmud'a Göre XI. Yüzyılda Türk Dünyası*, Ankara: Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Yayınları:147.

Karşılaştırmalı Türk Lehçeleri Sözlüğü I, Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları /1371, Kaynak Eserler/154.

MİRZAOĞLU, F. Gülay (2003), *Çukurova Bozlağı*, Ankara: Binboğa Yayınları.

ÖGEL, Bahaeddin (1991), *Türk Kültür Tarihine Giriş 8*, Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları.

ÖGEL, Bahaeddin, (1991), *Türk Kültür Tarihine Giriş 9*, Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları.

REICHL, Karl (2000), "The Performance of the Karakalpak Zhyrau", *The Oral Epic: Performance and Music* (Ed. K.Reichl), Berlin: VWB, Verlag für Wiss. Und Bildung, Intercultural Music Studies 12, s. 139-150.

REICHL, Karl (2002), *Türk Boylarının Destanları (Gelenekler, Şekiller, Şiir Yapısı)*, (Çev. Metin Ekici), Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.

TUNAKAN, Burcu (2001) "Dede Korkut'ta Müziğin Yeri", *Folklor/Edebiyat* (2001/4), 28: 93-98.

İnternet kaynakları (görseller)

www.burdur.gov.tr/bak.php?id=48

www.dalgıcmuzik.com/Urunler.htm

www.kkk.tsk.mil.tr/...telli3.html

www.tumata.com/entrumanlar.aspx

www.turkumuz.com/forum/cura-t523.htm